

Göktürk tarihinin meseleleri :

TONYUKUK KİTABESİNİN İKİNCİ TAŞININ DOĞU YÜZÜ HAKKINDA BAZI YENİ GÖRÜŞLER

OSMAN FİKRİ SERTKAYA

Tonyukuk kitâbesinin ikinci taşının Doğu yüzü, *İl tiriş Kagan*'ın küçük kardeşi *Kapgan Kagan*'dan bahsetmektedir. Fakat bu cephenin ilk satırı yer yer eksiktir. Bu eksiklikleri tamamlamak için, önce tarihî bilgilerimizi tekrarlamak gerekiyor.

Bilindiği gibi, İkinci Göktürk hanedanını kuran kişinin adı, Çin kaynaklarında *Ku-tu-lu* şeklinde geçmektedir. Bu Çince ismin Türkçe karşılığının *Kutlug* kelimesi olduğu muhakkaktır.

Bu Kagan, 687 yılındaki *Tokuz Oguz* zaferinden sonra *İl tiriş Kagan* ünvanını almıştı¹.

İl tiriş Kagan'ın kardeşinin adı ise Çin kaynaklarında *Mo-ço* şeklinde geçmektedir. Bu ismin ikinci unsuru olan *Ço*, Göktürk metinlerinde *ÇWR* şeklinde geçmektedir.

Kitabelerin ilk nâşirleri tarafından önceleri *ÇUR* şeklinde *-u-* ile transkripsiyonlanan kelime, Brahmi harfli Türkçe metinlerin yayımlanmasından sonra *ÇOR* şeklinde *-o-* ile okunmaya başlandı. Bu kelime Tibet harfli metinlerde de *-o-* ile *Çor* şeklinde geçmektedir. Hülâsa

Çincesi ²	Ço
Brahmi harfli ³	Çor
Tibet harfli ⁴	Çor

¹ Osman F. Sertkaya, "Göktürk tarihinin meseleleri : "İnel Kağan" mı? - "İni İl Kağan" mı?, *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, Ötüken Yayınevi, s. 399-419; Osman F. Sertkaya, "Probleme der köktürkischen Geschichte: Muss es "İnel Kagan" oder "İni İl Kagan" heissen?" *Materialia Turcica*, Band 3, 1977, Bochum 1978, s. 16-32.

² Herbert A. Giles, *A Chinese-English Dictionary*, Shangai 1982, CHO 2.421 (30+8).

³ E. Sieg-W. Siegling-W. Schulze, *Tocharische Grammatik*, Göttingen 1931, s. 50; Şinasi Tekin, "Metinlere dayanarak eski Türklerde göçebe (= Ötüken) ve şehir (= Hoçu) medeniyetlerinin tahlili", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 3, Ekim 1971, Erzurum 1972, s. 45, not 11.

⁴ Tibetçe *chor* için bk. Jacques Bacot, "Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq envoyés Ouigours XIIIe siècle", *Journal Asiatique*, 224/2, 1957, s. 152.

okunan kelimenin Eski Türkçe metinlerdeki son transkripsiyonu, ÇOR şeklinde yapılmaya başlanmıştır⁵.

İl tiriş Kagan'ın küçük kardeşi olan *Mo-ço*'nun kim olduğu hakkında Sir Gerard Clauson şunları söylemektedir :

“Some confusion has been caused by the fact that in l. 50 the Xayans whom Toñuquq served are enumerated as Eltäriş Xayan, Türkü Bögö: Xayan and Türkü Bilgä : Xayan, while in l. 51 he says that he put Qapyan on the throne. Bögö:, Qapyan and Mo-ch'o are all the same person. His personal name was probably Qapyan, his title before he came to the throne Bögö: Çor (*Mo-ch'o* in Chinese transcription) and his regnal title Türkü Bögö: Xayan”⁶ [Tonyukuk, 51. satırda Kapgan'ı tahta geçirdiğini söylerken, 50. satırda hizmet ettiklerinin *İl tiriş Kagan*, *Türk Bögö Kagan* ve *Türk Bilge Kagan* diye adlandırılması vakıası bazı karışıklıklara sebep olur. Bögö, Kapgan ve *Mo-ch'o* hepsi aynı şahıstır. Belli ki şahıs adı Kapgan'dı. Tahta geçmeden önceki ünvanı Bögö: Çor (Çin kaynaklarındaki *Mo-ch'o*) ve krallık ünvanı Türk Bögö: Kagan'dı].

Bu bilgilere dayanarak, Çince *Mo-ço*'nun Türkçe *Bögö Çor* olduğunu söyleyebiliriz.

Çince kaynaklarda bibliyogafyasına⁷ rastladığımız bu şahıs hakkındaki bilgilerimiz pek de fazla değildir.

Çor ünvanı, *Kagan* ünvanından daha aşağı derecede bir ünvan olduğu için, Tonyukuk kitâbesinde *Bögö Kagan* adı ile geçen kişinin *Kagan* olmadan önceki ünvanının *Bögö Çor* olduğu kolaylıkla anlaşılır. Türkçe *Bögö (Kagan)* ile Çince *Mo-ço* aynı kelimelerdir. *Bögö Kagan* yani *Kapgan Kagan*'ın, *Kagan* olmadan önceki ünvanı da böylece *Çor* olarak tesbit edilmiş olur.

Sir Gerard Clauson, *Kapgan* kelimesinin *Mo-ço*'nun şahıs adı olduğunu söylüyorsa da ben bu kanaatte değilim. Bana göre *Kapgan*, *Bögö Kagan*'ın Çin'e yaptığı akınlar sonucunda aldığı ünvanlardan bir tanesidir.

Zaten *Mo-ço*'nun adı Tonyukuk kitabesinin 34. satırında; *Bögö Kagan baŋgaru ança ayıdmiş* “*Bögö Kagan bana öyle söylemiş*” cümlesinde ve 50. satırındaki *Türk Bögö Kaganka* “*Türk Bögö Kagan'a*” ibâresinde *Bögö Kagan* şeklinde geçmektedir. *Kapgan* ünvanı ise, *Kagan*'ın sonradan kazan-

⁵ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972, 427b-428a.

⁶ Sir Gerard Clauson, “Some notes on the Inscription of Toñuquq” *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 125-132; “Tonyukuk âbidesi hakkında bazı notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, XVIII, 1976 s. 141-148.

⁷ *Mo-ço*'nun Çin kaynaklarında geçen bibliyografyası için bk. *Hsin T'ang-su* 215a; *Chin T'ang-su* 194a.

dığı bir ünvanı olduğu için, 51. satırdaki cümle *Mo-ço'nun Kapgan Kagan ünvanını taşıdığı devri anlatıyor* olacaktır.

: 𐰽𐰺𐰸.....𐰽𐰺.....𐰽𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸

İkinci taşın Doğu yüzünün ilk satırı olan 51. satırdaki bu cümle W. Radloff⁸ ve H. N. Orkun⁹ tarafından *Kapagan kagan yeti otuz yaşka...* ( )nda ... erti şeklinde okunmuştur.

S. E. Malov¹⁰, sadece Radloff'un okuduğu ilk iki kelimeyi okudu.

T. Tekin¹¹ ile M. Ergin¹², cümleyi [*Kapgan kagan yeti otuz... anta... erti*] şeklinde okumuşlardır.

R. Giraud¹³, Radloff'un okuyuşundaki ilk boşluğun takriben 10 harf, ikinci boşluğun ise 4 veya 5 harf olacağını söyler ve ilk 10 harflik boşluğu 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 *kagan boltu* şeklinde teklif eder.

Giraud'un bu teklifindeki harf sayısı (*KGN BLTI*) 7'dir. Yani üç harf ile yazılan bir kelime eksiktir.

Ben bu ilk boşluğu şu şekilde tamir etmek istiyorum.

Kitabelerde Datif eki kendisinden sonra çoğu zaman bir edat ile kullanıldığında 𐰽𐰺 *tegi* edatı ile kullanılmaktadır. Cümleyi şöyle okuyalım :

Kapgan Kagan yeti otuz yaşka tegi...

(*Kapgan Kagan yirmi yedi yaşına kadar ...*)

Yirmi yedi yaşına kadar ... ibâresinden sonra gelen kısımlar da bana göre *Çor (e)rti* : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 şeklinde doldurulmalıdır. Bu şekilde tamir ettiğim kısım, noktalama işareti ile 10 harf olmaktadır. Böylece Giraud'un eksik harf sayısı da tamamlanmış olur.

Radloff'un *anda* "ondan" okuduğu zamirden sonra, Göktürk kitâbelerinde geçen şekillere dayanarak, *kisre* 𐰽𐰺𐰸𐰺 kelimesinin geleceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Satırım devamı da *kagan bolmuş erti* şeklinde doldurulabilir.

Ben satırı bu şekilde doldurmak istiyorum :

Kapgan Kagan yiti otuz yaşka [tegi çor erti]

anda [kisre kagan bolmuş] erti.

"*Kapgan Kagan yirmi yedi yaşına kadar Çor idi (Çor ünvanını taşıyordu). Ondan sonra (27 yaşından sonra) Kagan olmuş idi*".

⁸ W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Die Inschrift des Tonjukuk, Zweite Folge, St.-Petersburg, 1899, s. 23.*

⁹ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları, I, İstanbul 1936, s. 116.*

¹⁰ S. E. Malov, *Pamjatniki Drevnetürkskoy Pis'mennosti, teksti i issledovaniya, Moskova-Leningrad 1951, s. 64.*

¹¹ Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic, Indiana University, Bloomington 1968, s. 252.*

¹² M. Ergin, *Orhun Abideleri, İstanbul 1970, s. 81.*

¹³ R. Giraud, *L'Inscription de Bain-Tsokto, Paris 1961, s. 115.*

Bu ilk cümleden sonraki cümleler üzerinde de kısaca durmak istiyorum.

2. *Kapgan Kagan olurtı.*
3. *Tün udımatı,*
küntüz olurmatı,
kızıl kanım töküti,
kara terim yügürti,
işig küçüg ebirtim ök.
4. *Uzun yelmeg yime itım ok.*
5. *Arkuy karguy olgurdum ok.*

İkinci cümleyi *Kapgan, Kagan olurtı* “*Kapgan, kagan oturdu (kagan oldu)*” şeklinde anlarsak, *Kapgan*’ın kaganlığı esnasında *Tonyukuk*’un kendi yaptığı işleri belirttiğini görürüz. *Tonyukuk*, kendi yaptığı işleri “bizzat” manasına gelen *ok/ök* tekit edatı ile belirtir. O halde, üçüncü cümledeki *Tün udımatı/küntüz olurmatı* ibâreleri, bazı nâşirlerin kabul ettiği gibi birer menfî cümle değil¹⁴, esas cümlenin *-matı/-meti* menfî gerundiumu ile yapılan zarf unsuru olmalıdır. Keza satırın devamında iki gerundium şekli daha gelir. *Kızıl kanım töküti/kara terim yügürti*.

Ben, üçüncü cümleyi, Türkçeye;
“Gece uyumadan,
gündüz oturmadan,
kızıl kanımı akıtarak,
kara terimi yürüterek (akıtarak)
devlet çarkını bizzat çevirdim”

şeklinde tercüme etmek istiyorum.

Yani *Tonyukuk*, *Kapgan*, *Kaganlık* makamına çıktığında her türlü zahmeti bizzat kendisinin çektiğini söylüyor. Bu ifâdeyi, müteakip iki cümlede (4. ve 5. cümlelerde) de görüyoruz.

4. “Uzun keşif kolunu da bizzat (ben) gönderdim.”
5. “Siperi (ve) nöbet kulelerini bizzat (ben) tesis ettirdim”.

Metnin bundan sonraki cümlelerinin okunuşu, umumiyetle nâşirler tarafından doğru yapılmıştır. Ben cümleleri şöyle transkripsiyon ve tercüme ederdim.

6. *Yanıgma yagıg kelürür ertim.*
6. “Dönen (püskürtülen) düşmanı geri getirir (tabi kılar) idim.
7. *Kaganımın sü iltimiz.*
7. *Kaganımla birlikte asker (ordu) sevk ettik.*
8. *Tengri yarlıkazu, bu Türk bodun ara, yaraglıg yagıg yeltürmedim.*

¹⁴ M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970, s. 44.

9. *Tögünlüg atıg yügürtmedim.*
8. Allah korusun, bu Türk milleti içinde, silahlı düşmanı koşturmadım.
9. (Allah korusun, bu Türk milleti içinde, düşmanın) damgalı atını yürütmedim.
10. *İl tiriş Kagan kazanmasar, udu ben özüm kazanmasar, il yime bodun yime yok erteçi erti.*
10. İl tiriş Kagan kazanmasa, ve ben kazanmasa idim, ülke de, millet de yok olacak idi.
11. *(İl tiriş Kagan) kazgantukın için, udu özüm kazgantukum için, il yime il boldı, bodun yime bodun boldı.*
11. (İl tiriş Kagan) kazandığı için, ve ben kazandığım için, ülke de ülke oldu, millet de millet oldu.
12. *Özüm karıg boldım, ulug boldum.*
12. Ben yaşlandım ihtiyarladım.
13. *Neng yirdeki kaganlıg bodunka büntegi bar erser, ne bungı bar erteçi ermiş.*
13. Hangi ülkedeki Kaganlı millette benim gibisi var ise, ne sıkıntısı mevcut olur imiş?
14. *Türk Bilge Kagan ilinge bititdim, ben Bilge Tonyukuk.*
14. Ben Bilge Tonyukuk, Türk Bilge Kagan ülkesinde yazdırdım.